

A GÜL BABA-HAGYOMÁNY MAGYAR ÉS DÉLSZLÁV VONATKOZÁSAI

*Összehasonlító adatok történetimonda-világunk vizsgálatához**

JUNG KÁROLY

Hogy a délszláv népek gazdag hagyományvilága tekintélyes számú magyar vonatkozású vagy a magyar tradícióval összefüggésbe hozható adatot, nevet, mondai és epikai hőst, sőt szöveget tartalmaz, közismert a magyar néprajzkutatás komparatív szempontokat is alkalmazó művelői előtt. A délszláv kötődések, párhuzamok és összefüggések hangsúlyozása nem minden esetben váltotta ki a szakma egyöntetű jóváhagyását, Róheim Géza híres mondata például, amelyben „a magyar néphit szláv néphit” megfogalmazású hírhedt kitétel is szerepel, néhol felhördülést váltott ki.¹ Ennek az előadásnak természetesen nem az a szándéka, hogy Róheim elképzeléseit védelmébe vegye; a huszadik századi magyar etnológia egyik legnagyobb alakjának elképzeléseit – köztük minden bizonnyal az említett megfogalmazást is – nyilvánvalóan nem kerülheti majd meg az őszre sorra kerülő tanácskozás, mely Róheim születésének centenáriumán életművének vizsgálatát tűzte ki célul.

Mi az alábbiakban egy olyan kérdéskör magyar és délszláv vonatkozásainak körüljárására teszünk kísérletet, melynek elvégzésére egy korábbi alkalom tűnhetett volna elsősorban alkalmasnak: öt esztendővel ezelőtt, 1986 szeptemberében ünnepelte a keresztény világ „az iszlám birodalom védőbástyája”, Budavára visszavétele évfordulóját a kis híján másfél évszázados török hódoltság után. A három évszázados jubileumot bevárva próbáltuk figyelni a megemlékező cikkeket, dolgozatokat és különkiadványokat, mintegy abban reménykedve, hogy az alkalom kapcsán hátha felszínre bukkannak a hódoltsággal és Budavárával kapcsolatos, történeti mondának vehető szövegek, köztük esetleg olyanok is, amelyek Gül Babával, a budavári Rózsák Atyjával kapcsolatosak. Ezt a várakozást egy pár évvel korábbi kutatásunk előzte meg, amelynek során módszeresen átfésültük a délszláv néprajzi (vagy néprajzi anyagot is) tartalmazó időszak kiadványokat, s a belőlük kijegyzett tengernyi adat között csinos kis gyűjteménye alakult ki a Gyul Babával kapcsolatosaknak, mégpedig

*A Magyar Néprajzi Társaság 1991. május 29-i, 103. közgyűlésén elhangzott főelőadás kibővített változata. Részben rövidített változata sajtó alatt az Andrásfalvy Bertalan 60. születésnapjára készülő emlékkönyvben (Budapest, 1991)

szinte kizárólag Budin, vagyis Budavár kapcsán, korban pedig az 1686-os visszavétel időpontjához kötődően. Az évfordulós irodalom eddigi olvasgatása, annak ellenére, hogy bibliográfiai áttekintéséről nincs tudomásunk, nem nyújtott fogódzót a magyar történeti mondai hagyomány Gül Babájának és Budavára visszavételének (1686) összefüggése kapcsán, bár nem lehetünk ebben a pillanatban még biztosak abban, hogy az egész évfordulós irodalom áttekintésével rendelkezünk. Az utólag felbukkanó esetleges adatok tehát – ha reménykedhetünk egyáltalán ilyen váratlan fordulatban – vagy bizonyítják, vagy pedig módosítják majd az alábbiakban kifejtendő egybevető vizsgálódás eredményeit.

A vizsgálat első lépésének természetesen a Gül Babával kapcsolatos magyar irodalom áttekintésének kellett lennie. Arra voltunk kíváncsiak ugyanis, hogy a történeti és művelődéstörténeti források mit tudnak a Rózsák Atyjáról, hogy aztán ezek az adatok egybevetethetők lehessenek a délszláv néphagyomány adataival, történetimonda-szerű szövegeivel.

A vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy Gül Baba kapcsán az ismeretek Evlia Cselebi magyarországi utleírásának megjelenése előtti és utáni szakaszról kell beszélni; ezek az emlékiratok ugyanis a történeti személyiség Gül Baba kapcsán valószínűleg megnyugtató eligazításnak számítanak. Más tudnak (feltételeznek) ugyanis a múlt századi áttekintések és megint mást a századfordulósak, amelyek már Evlia Cselebi művének ismerete alapján érintették Gül Baba kérdését.

Megjegyzendő, hogy a kérdés magyar nyelvű irodalma meglehetősen kevés, azt pedig Tóth Béla szinte teljes egészében összefoglalta.² Érdemes lesz tehát röviden áttekinteni ezeket a leírásokat, hogy választ kapjunk a kérdésre: ki is volt tulajdonképpen Gül Baba? Tóth Béla előtt (1884-ben) Némethy Lajos volt az, aki maga is feltette a kérdést, s a számára ismert források alapján – mai szemmel nézve – igen elfogadható következtetésekre jutott bizonyos vonatkozásokban.³ Következtetéseit elsősorban idegen forrásokra alapozta, amelyek sorra beszámolnak egy érdemes török szerzetes férfi emlékére emelt türbéről, amely később a török dervisek budai zárándokhelyévé vált. Wehrner Georgius 1551-ben megjelent művében található az első említés, de a török szent megnevezése nélkül, amelynek alapján, számba véve a kor török basáit is, Némethy arra a feltevésre jut, hogy a szent férfiúnak mindenképpen 1551 előtt, valószínűleg 1543 és 1548 között következhetett be a halála.⁴

További nyugati források adatai kissé bonyolítják a kérdést azzal, hogy egyesek szerint a Gül Babának tulajdonított türbében mások nyugszanak, sőt azzal is, hogy a Gül Baba személynév tulajdonképpen méltóságnévként is értelmezhető: ez volt a neve a budai derviskolostor mindenkori főnökének. Tovább látszanak bonyolítani a tisztánlátást azok a Némethy által idézett adatok, amelyek szerint voltaképpen két Gül Babával kell számolni: egy szerzetes férfiúval és egy harcos katonával. A tudós művelődéstörténész 1884-ben összegezett megállapítása végül a következő: „Egy igen gazdag mohamedán volt, ki vagyónából Budán zárdát alapított, melynek lakói száma a harmincat elérte. Ezeknek ő maga is főnöke volt, s mint ilyen, szent élete és szigorú erkölcei miatt a közmegbecsülésben részesült. Már 1548 előtt bekövetkezett halála után Budának harmadik parancsnoka, Muhammed pasa által nyerte sírkápolnáját. Utó-

dai, az általa alapított szerzetesek főnökei, magukat szinte Gyul-babának nevezték egész 1686-ig, midőn Buda a törökök kezéből visszafoglaltatott.⁵ Némethy rövid értekezésében következetesen „Gyul-babá”-nak nevezi a magyarban általában Gül Babaként ismert török férfiút, azzal, hogy megemlíti az egyik angol forrás „Jul-papa” elnevezését, valamint egy magyar szöveg „Tyull-Baba” névváltozatát is. Mint majd látni fogjuk a későbbiekben, a délszláv adatok is következetesen a Gyul Baba (Đul Baba) elnevezést használják. Némethy rövid összefoglalása egyetlen olyan vonatkozásról sem tudósít Gül Baba kapcsán, ami a folklór szempontjából felhasználható lenne.

Tóth Béla összefoglalása a Gül Baba-kérdésről 1899-ben jelent meg, benne néhány olyan forrás lemezését is adja, amely Némethynél még nem került említésre. Ezek egyike szerint a Budán „eltemetett férfiút hadsi Gül babának hívták és állítólag jeles budai basa volt, kinek emlékét halála után is tisztelik”.⁶ Tóth Béla hosszabban ír a Gül Baba-türbéhez zárandokló dervisekről is, s tőle tudjuk meg, hogy a zárandoklatoknak egy 1877-ben kelt belügyminiszteri rendelet vetett véget. Ha tehát helyes Némethy következtetése a történelmi személység Gül Baba halálának időpontjáról, akkor könnyű kiszámítani, hogy a jó száz évvel ezelőtti rendelet egy háromszáz esztendőn át folyamatos mohamedán zárandoklati tradíciónak vetett véget. Mindez azt bizonyítja, hogy az iszlám hívők világában szívós hagyománya alakult ki Gül Baba kultuszának.⁸

Idézett szerzőnk a maga korának adataként számol be arról, hogy a türbéhez zárandokló dervisek Gül Baba sírjának homokját csodaszernek tartották mindenféle gyomor baj ellen. Érdekese továbbá azok a hagyományok is, amelyeket Tóth Béla a Gül Babáról szóló sok keleti mohamedán legenda közül kiemel és röviden idéz. Ezek egyike szerint Gül Baba, vagyis a Rózsák Atyja szent életű dervis volt, aki Budán rózsatenyésztéssel és jótét cselekedetekkel töltötte életét. Ugyancsak etimológiai adatnak számít az a kelet-ruméliai mondaváz is, amely szerint Gül Baba Budán szerette volna meghonosítani a rózsaojaj-készítés mesterségét, de ez nem sikerült neki, mert a rózsának csak Tuldsa völgyében van illata. Hogy Gül Baba nem csupán a Balkánon számított ismert szentnek a mohamedán világban, azt az alább következő hindusztáni monda bizonyíthatja. Eszerint Gül Baba voltaképpen egy Zeki sejk nevű kolduló dervis volt, aki nagy kedvelője volt a tisztaságnak, s ezért kapta a Rózsák Atyja elnevezést a rózsáról, a tisztaság jelképéről. A szent életű, százhusz éves aggastyán éppen Kandahárban tartózkodott – egyébként hosszú élete során huszonnégyszer járta be az iszlám világot –, amikor halálát érezte közeledni. Ekkor imába fogott és kifejezte óhaját, hogy még egyszer láthassa Budát, az iszlám nyugati határát. Ekkor csoda történt: a haldokló aggastyán, erejét visszanyerve, két óra alatt megtette a több ezer kilométeres utat, s a Duna partján leborult, s ott is lehelte ki a lelkét.⁹

Idézi végül Tóth Béla Kúnos Ignác Pallas-beli lexikonszócikkét, amely megint más irányban értelmezi a Gül Babával kapcsolatos hagyományokat. Eszerint a török hagyomány ismer ugyan egy szentet, aki Budinban halt meg, s ott is temették el, ahol türbéje áll, de annak Kel Baba volt a neve, ami Tarfejű Apót jelent, mivel a szent életű férfiú teljesen kopasz volt. Ezt az értelmezést Tóth Béla azonnal kétségbe vonja: egyrészt az efféle etimológiát képtelenségnek tartja, másrészt arra utalva, hogy az iszlám világban nem ritkaság a Gül

Baba elnevezés, hisz több ilyen nevű szentről is tud a hagyomány. Végül az alábbi szavakkal zárja a Gül Babáról szóló áttekintést: „Egyelőre aligha fognak többet tudni a »rózsák atyjáról.«”

Nagyjából Tóth Béla összefoglalásának megjelenése táján, 1896-ban bukant rá a török kutatás Üszküdarban, Isztambul külvárosában egy könyvtár anyagában Evlia Cselebi XVII. századi török utazó és emlékiratíró tizkötetes gazdag írásos hagyatékára az oszmán birodalom területén tett utazásairól. A kéziratnak mintegy két kötetnyi anyaga a magyarországi utazások leírása, tehát elsődrendű forrás a hódoltság korának magyar viszonyaival kapcsolatban. A magyar tudományosság mindössze néhány esztendő alatt lefordította a magyar vonatkozású köteteket, s azok a századelőn meg is jelentek.¹⁰ Evlia Cselebi 1660 és 1666 között utazgatott a hódoltság kori Magyarországon, tehát mintegy jó száz esztendővel Budavára török bekebelezése (1541) után. Ez az adat azért lényeges, mert apja Szulejmán szultán kíséretében ott volt többek között Budavára török elfoglalásakor, tehát fia sok mindent megtudhatott tőle Magyarországgal kapcsolatban.¹¹ Apjára hivatkozva mondja el a Gül Babáról szerzett ismereteit is: „Atyám elbeszélése szerint az iszlám sereg azon a pénteken oly nagy számú volt, hogy nemcsak a várat töltötte meg, hanem kívül is egy órányira terjedő helyen a hegyekben és szállókban egész Gül-baba halmáig mind sokaság volt. Első ízben Gül Baba adta ki lelkét, s Szulejmán khán az imádságra már felkészülődve lévén, Ebu-Szuud efendi azonnal elvégezte fölötte az imádságot és Buda földjébe temették őt. Gül Baba a bektási szegények közül való volt, s Fátih, Bajazid, Szelim és Szulejmán khánokkal valamennyi harcban jelen volt. Gül-baba a próféta családjából való volt; Allah szentelje meg sírját!”¹²

Evlia Cselebi (apja emlékezetére alapozott) tudósítása szerint Gül Baba – akkor már nem éppen fiatal – bektási dervis volt, tehát a XIII. században alapított szegény dervisrend tagja, aki négy egymást követő szultán hadjárataiban vett részt, s éppen Budavára ostromakor lelte hősi halálát. Ebből következően szent életű katonameger volt, s ez indokolhatja későbbi tiszteletét az egész iszlám világban. Ez az adatsor leginkább a Némethy által idézett Georgius Werhner 1551-ben, tehát Gül Baba halála után tíz esztendővel megjelent könyv adataival vag egybe¹³, annak ellenére, hogy az első budai basák személyének megnevezése nem azonos. Amennyiben tehát Evlia Cselebi minden bizonyonnyal helytálló leírását fogadjuk el, akkor a Gül Baba kapcsán ismeretes (és fontosabb áttekintett) adatok inkább a legendák világába tartoznak, mint ahogy többségük valóban az is. Némethy Lajos és Tóth Béla még nem ismerte Evlia Cselebi leírását, hisz az csak később jelent meg. Érdekes viszont, hogy a Révai Nagy Lexikona Gül Baba szócikke, amely 1913-ban jelent meg, alapjában véve ugyanazt a szöveget adja, amelyet Tóth Béla már 1899-ben idézett a Pallas Nagy Lexikonából.¹⁴ Ebből következően Kúnos Ignác, aki a szócikket írta, a jelek szerint nem vette figyelembe Evlia Cselebi adatait. A Gül Baba-kérdés későbbi magyar nyelvű irodalmát nem ismerjük, hivatkozhatunk azonban egy mai hírlapi cikkre, amelyben majdnem teljes egészében Evlia Cselebi leírása visszhangzik: „Gül Baba Rózsa Apót jelent. A rózsák legendás hírű atyját szentként tisztelik a mohamedén világban ma is. Mint bektási dervis, azaz a rend előjárójaként élte le életét, számos szultán uralma alatt hirdette a Ko-

rán igéit. Szulejmán kíséretében érkezett Budára, s itt is halt meg 1541. szeptember 2-án, egy pénteki napon, a dzsámivá átalakított Nagyboldogasszony-, a mai Mátyás-templomban.”¹⁵ A megfogalmazás Polónyi Károly építésztől származik, aki egy interjúban mondta a fentieket, forráshivatkozás nélkül.

Az eddig ismertett adatok alapján véve történészekről és művelődéstörténészekről származnak, az említett vagy idézett mondaszerű szövegek nem magyar eredetűek, eddigi ismereteink szerint tehát a magyar történeti mondák között nincsen Gül Babáról szóló. Gül Baba „legendája” azonban, úgy látszik, mégis szívós, hisz a Rózsák Atyjáról film készült, Huszka Jenő pedig 1913-ban operettet írt erre a témára.

A balkáni iszlám kultúrájú lakosság szerbhorvát nyelvű folklórájában ezzel szemben csinos kis gyűjteményt lehet összeállítani a budini Gyul Baba életének és sorsának mondái jellegű eseményeiről. Mielőtt azonban a magunk fordításában ismertetnénk ezeket a szövegeket, vessünk egy pillantást arra az ismeretanyagra, amelyet a délszláv kutatás eddig közzétett a balkáni értelmezésű Gül Baba személyével kapcsolatban.

Tihomir Đorđević, a huszadik század első felének egyik legjelentősebb szerb etnológusa számos cikkében foglalkozott a balkáni mohamedán lakosság néphagyományával, egyebek között többtucatnyi hosszabb-rövidebb dolgozatot tett közzé az ott található türbékről, valamint a hozzájuk kapcsolódó mondákról, legendákról. Ezek közé tartoznak azok a szövegek is, amelyek Gül Babáról szólnak, vagy pedig személyével kapcsolatosak. Đorđević kimerítő jegyzetben szól a Gül Babával kapcsolatos történeti adatokról, s egy 1914-ben publikált enciklopédia (Enzyklopaedia des Islam, közelebbi adatok nélkül) alapján foglalja össze a szent dervis életével kapcsolatos adatokat.¹⁶ Ezek nagyjából megfelelnek az Evlia Cselebinél olvashatókkal, azzal, hogy e forrás szerint Gül Baba Budavára egyik ostroma során esett el, 1541. augusztus 21-én. Ismeri ezen kívül a Révai Lexikon szócikkét Kúnos Ignác tollából, s idéz néhány szerb forrást, amely a budai türbéhez zárandó XIX. századi dervisekről szól.¹⁷ További magyar irodalomra nem hivatkozik.

Lássuk most a nála olvasható szövegeket: „A törökvilág idején élt Budán egy dervis, akinek Gyul Baba volt a neve. Egy esztendőben kemény tél volt, s Gyul Baba nagyon megbetegedett. A törökök közül látni sem akarta senki, s be sem fogadta magához, ezért így betegesen egy boltajtó mögött húzta meg magát. Egy éjszaka elment mellette egy német, s látván, hogy ott fekszik, megkérdezte: Ki vagy te? – Gyul Baba vagyok. Mit csinálsz itten? – Beteg vagyok, nincs hová lennem. Hát miért nem mész el a saját fajtádhhoz? Nem akarok senkinek a terhére lenni. Te meg akkor gyere el hozzám, mondta neki a német. Gyul Baba vitakozni állt vele össze, hogy nem mehet, neki sem akar a terhére lenni, mert nem áll módjában megfizetnie a jótéteményt. Ezt könnyen megoldjuk, mondta neki a német, nem lesz bántódásod, hanem csak gyere el velem hozzám. Gyul Baba végül beleegyezett. Amikor meggyógyult, megkérdezte a németet, mivel hálálhatná meg neki a jótéteményt. Nem kérek tőled semmit, mondta a német, csak engedd meg, hogy a németek elfoglalják Budapestet. Gyul Babának ez nem tetszett, s azt mondta neki: Ne kérjed ezt tőlem, mert Budapesten sok ártatlan gyerek is van, s ezt nem tehetem meg neked. A német azonban semmi másba nem akart beleegyezni: vagy Budapest vagy

semmi. Legvégül Gyul Baba beleegyezett, reá testálta. Attól az időtől fogva a törökök nem tudtak ellenszegülni, a németek pedig elfoglalták Budapestet, rengeteg népet rabul ejtettek, csak a lányok közül tízezret kereszteltek meg. Gyul Baba egy darabig még élt Budapesten, majd ott is halt meg. Ott is temették el, túrbét emeltek sírjára, s szentként tisztelik mind a mai napig. A moszlim nép, még Aзиából is, kötelességének tartja, hogy ha csak teheti, életében legalább egyszer meghajtsa magát Gyul Baba sírjánál, mert az ő sírját nagy szentségnek tartja.¹⁸ (A szöveget századunk húszas éveiben jegyezte le Đorđević Szkopjében, vagyis az egykori török Üszkübben.)

A másik történet (az elejét a lényegét nem érintően tömörítettük) így szól: „Kosovska Mitrovicán (a történelmi Rigómezőn levő város, ma Titova Mitrovica) két Gyul Babáról szól a hagyomány. Az egyiknek, aki arabisztáni származású volt, túrbéje ebben a városban van. Ennek volt a barátja a másik Gyul Baba, akit Budán temettek el. Előbb mindketten Budán éltek, s mindketten igaz emberek voltak. Egyszer ennek a később Budán eltemetett Gyul Babának élvezetre fájta a foga, áfiumot kívánt volna szívni, de nem volt neki. Kért egyikőtől, másiktól, de senkitől sem kapott. Végül egy magyar megszánta, megtöltötte a pipáját áfiummal, mire Gyul Baba hálája jeléül a következő áldást mondta rája: Adja Isten, hogy délre a tiétek legyen Buda vára! S úgy is lett; délre a magyarok elfoglalták Buda várát, Gyul Baba pedig a helyszínen meghalt, ott is temették el, ott emeltek számára túrbét.”¹⁹ (Ennek a mondának további balkáni változatai is vannak. Ezeket később ismertetjük.)

Egy másik történet: „Mások szerint Gyul Baba Koraszánból származott. Kóbor dervis volt, s kóborlásai közben jutott el Budára. Áfiummal élt, vagyis ópiumot rágott. Egy zsidógyerek volt a szolgája, aki nagyon szerette, s nem akart tőle megválni. A gyerek apja vissza akarta venni a gyereket tőle, de az hallani sem akart róla, azt beszélte, hogy nem az ő fia, hanem Gyul Babáé. Végül is a zsidó elment a kádihoz, követelve, hogy adják vissza neki a gyereket. A kádi bíróságra hívta a gyereket. Mielőtt a gyerek a kádi elébe járult volna, azt mondta neki Gyul Baba: A kádi majd meg fogja kérdezni tőled a bíróságon: – Hogyha török vagy, melyik könyvből tudsz olvasni? Te ezt válaszold neki, hogy a Koránból. – Hogy mondom majd, hogy tudom olvasni, hogyha nem tudom? – kérdezte a gyerek. – Ha nem is tudod, te csak mondjad, hogy tudod, s majd meglátod, hogy mi lesz. Azzal a gyerek szájába lehelt, és kikísérte. A gyerek elment a kádihoz, aki megkérdezte tőle: – Kinek a fia vagy? – Gyul Babáé, válaszolta a gyerek. – Jól van, hogyha török vagy, melyik könyvet tudod olvasni? – kérdezte tőle. A Koránt, válaszolta a gyerek. A kádi erre fogta a Koránt, a gyerek felé nyújtotta, és azt mondta: – Olvasd! A gyerek fogta a Koránt, és olvasni kezdte, s jobban olvasta, mint némelyik hodzsa. A kádi ily módon meggyőződött, hogy a gyerek Gyul Babáé, s neki is ítélte oda.”²⁰

Bizonyos tekintetben ide kapcsolódik a következő monda is: „Elfogyott egyszer Gyul Baba áfiumja. Kért ettől, kért attól, de senkitől sem kapott. Végül kihúzott egy téglát Budavár falából, elvitte a csarsiba, de senki sem akarta megvenni tőle. Végül megállt egy magyarnak a boltja előtt, és neki is felkínálta. A magyar ezer aranyat adott neki érte. De Gyul Babának nem kellett a dukátok, inkább egy kis áfiumot kért a kereskedőtől a tégláért cserébe. Amikor megkapta, azt mondta: – Adja Isten, hogy hadaitok visszatérjenek. S a

magyarok hamarosan vissza is szerezték Budát a törököktől. Mielőtt azonban megérkeztek volna az idegen hadak, odahívta magához a csarsiba azt a zsidó gyereket, és a népek előtt arcon csókolta. A csók nyomán a gyerek arcán tüstént rózsá jelent meg, s Gyul Baba erről kapta a nevét, mert előbb Etem Baba volt a neve. Gyul Baba ezután meghalt, s a magyarok a sírjára türbét emeltek. A türbében két sír van: az egyikben Gyul Baba nyugszik, a másik üres. Ha jön valaki a hódolatát kifejezni, a türbedár (a szent sír óre) bebocsátja a türbébe, s akkor az megcsókolja az egyik sírt. Ha Gyul Baba sírját csókolja meg, áldásban lesz része, ha meg azt a másikat, akkor nem lesz része áldásban, mintha nem is zárandokolt volna el.²¹

Ugyancsak Đorđević gyűjtéseiből és leírásaiból tudjuk, hogy a balkáni mohamedán hagyomány szerint Gyul Baba igazi sírja Budán van, de még hat helyen emeltek neki türbét, olyan helyeken, ahol jelenése volt, vagy ahol halála után csodát tett.²² Ehhez kapcsolódik a másik hagyomány, amely szerint Gyul Baba Budán esett el, de ottani türbéjében csak a belső részeit temették el, a testét Burszába vitték, ott temették el, a sírja fölé türbét építettek. Amikor a holttestet Mitrovicán (Rigómező) vitték keresztül, elcseppent a vére azon a helyen, ahol mostani türbéje áll.

A fentiekben már bemutatott mondatípus (amelyben a török Buda Gyul Baba kábítószeréhsége miatt került a gyaurok kezébe) harmadik változata az alábbi, amelyet Đorđević Vučitrnben hallott: „Gyul Baba szenvedélyes burnótszippanzó volt, s amikor egyszer elfogyott a burnótja, Buda-szerzte kérte a törököktől, de senki sem adott neki. Ekkor a németekhez fordult ezzel a szavakkal: – Ki akarja, hogy egy garasért eladjam neki Budát? Aki az nekem egy garast burnótra, az övé lesz Buda. Egy kályhás (vagy pék) adott neki egy garast, s két hét múlva a keresztények elfoglalták Budát.²⁴

A Kosovska Mitrovica-i Gyul Baba-türbé kapcsán Đorđević részletesen szól a zárandoklatokról és a csodás gyógyulásokról, amelyeket a környező lakosság a mohamedán szentnek tulajdonít. Elmondja, hogy a környék lakossága felekezeti hovatartozásától függetlenül járul Gyul Baba mitrovicai türbéjéhez, a mohamedánokon kívül a pravoszlávok és katolikusok is. A zárandoklat főleg Szent György napja előtt négy nappal, illetve Illés napján tömeges. Ha a betegek vagy az általuk elküldött ruhadarabok a türbében töltenek egy éjszakát, meggyógyulnak, illetve gyógyhatásúakká válnak. Ha az edényben vitt víz egy éjszakát a türbében áll, gyógyhatásúvá válik, s a vele megitatott vagy megmosdatott beteg hisz a gyógyulásban. Gyul Baba türbéjében az emberek esküszót fogadnak, illetve fogadalmat tesznek; ha valaki hamis esküt tesz, a hiedelem szerint meghal, vagy valami más baj történik vele. A türbe mellett a tehetősebbek, ugyancsak felekezetre való tekintet nélkül, bárányt áldoznak.²⁵

Említést érdemel továbbá Alois Schmaus két dolgozata, amely ha közvetlenül nem is Gül Babával, de Budavára elestével függ össze. Ezek közül az egyik egy hosszú, mintegy négy nyomtatott lapnyi terjedelmű monda, melyet Schmaus Novi Pazarban jegyzett le a harmincas években. Ez a szöveg ugyancsak Budavárának elestét mondja el, előbb azonban hosszan ecseteli a világnak romlását, amely mintegy indokolja „az iszlám védőbástyájának”, Budának elestét: ha a kádi lépten-nyomon megvesztegethető, oda az igazhitű világ jogrendje; ha az emberekből kiveszett a tisztelet és az istenfélelem, akkor már az

egyházfiak sem tartják magukat a szent könyvek betűjéhez; ha a szegény utasnak senki sem kínál szállást és falás kenyeret, hová jutottunk; s végül: ha a beteg embernek senki sem akar kölcsönt nyújtani, akkor végleg megérett a helyzet a világ bukására. A budai török ráját próbára tevő ember végül is a szerb csarsiba ment, s ott kapott kölcsönt, háromszáz garast, a maga gyógyítására. Ekkor kiállt a térre és ezt kiabálta: – Halljátok, népek, oda Buda háromszáz garasért, háromszáz esztendőre!²⁶

Alois Schmaus másik közleményében egy Prištinában lejegyzett török népdaltöredéket olvashatunk, prózában megadott szerb fordításával együtt. Schmaus Török dal Budavára elfoglalásáról, 1686-ban címmel közli, s maga is megállapítja, hogy valószínűleg lényegesen hosszabb szöveg kis részét ismerhette meg, illetve őrizte meg a kutatás számára a rigómezei albán énekes emlékezete.²⁷ Valóban ritka, de csak első pillantásra társtalán szövegről van szó azonban: a dalnak egy hosszabb, de tartalmában nagyon közeli változatát találta meg és jegyezte fel Ada Kálé szigetén (az Al-Dunán) Kúnos Ignác a múlt század végén, tehát mintegy negyven évvel korábban.²⁸ Mivel mindkét szövegnek megvan a török eredetje, ezenkívül rendelkezésre áll Kúnos szövege esetében a magyar, Schmaus gyűjtése esetében pedig (a prózai) szerbhorvát fordítás is, lehetőség van az összevetésre. Kúnos a Budin türküsü (Budavár nótája) című dalt invariánsnak tartotta, ezért írta róla a következőket: „Mintha az a hullámgyűrű, amely a hanyatlóban levő törökséget egyre jobban sodorta Kelet felé, ott akadt volna meg Adakále sáncainál, s egy kesergő moraj alakjában fagyott volna népdallá. Mert csak úgy érthető, hogy az egész törökségben csakis az adakálieknél maradt meg Budavár elestének népdalba foglalt emléke. És annyi idő után most is annak a nótának refrainje hangzik vissza, hogy »Bájos Budánk, tornyos Budánk elesett.«²⁹ Hogy Kúnos következtetését Schmaus közlése módosítja, annak csak örülhetünk; éppen ezért igaza van az egyik évfordulós dolgozat megállapításának, amelyet Budavára visszafoglalásának jubileumán, 1986-ban olvashattunk: „Bármennyire szokatlanunk tűnik is, bizonyos nem katonai rétegek érzelmileg is kötődtek az iszlám északi végvárához. Így nem meglepő, ha ennek nyomait a Balkánra visszahúzódni kényszerülők körében, folklórájában is megtalálhatjuk.”³⁰ Jelen dolgozatunk éppen ilyen példákat kíván megismertetni a magyar szakmai közvéleménnyel, olyan adatokat, amelyek ez ideig minden bizonnyal rejtve maradtak kutatóink többsége előtt.

Ha most a balkáni folklór szövegek megismerése után csak Gül Baba (Gyul Baba) személyére és a vele kapcsolatos iszlám színezetű történeti mondaszövegekre figyelünk, érdekes megállapításokat tehetünk, olyanokat, amelyek egészen más fényt vetnek a budai türbében nyugvó szent életű férfira. A magyar történeti és művelődéstörténeti adatokkal szemben a balkáni hagyományban nem kereshető a történeti faktográfia: ez a hagyomány egy későbbi fázist mutat, a teljes népköltészeti meghatározottság összes jegyével egyetemben.³¹ A legfontosabb talán az, hogy a magyar hagyomány – történetileg igazolhatóan – Budavára török elfoglalása idejére, tehát 1541-re teszi Gül Baba budai felbukását, halálát és türbéje megépítését. A balkáni hagyomány ezzel szemben Gyul Baba budavári tartózkodását a másfél évszázados budai hódoltság utolsó időszakára és végére helyezi, halálát és türbéje megépítését is

ekkorra, tehát 1686-ra helyezi. A balkáni hagyományban továbbá egy egészen más erkölcsű és karakterű személy áll előttünk: általában csavargó, kábítószerélvező, ágrólszakadt dervis, aki szenvedélye vagy a testét emésztő kórok miatt tulajdonképpen árulásra kényszerül: idézett mondaszövegeink többségében az a látszat, hogy ő maga az, aki a keresztények kezére játssza át Buda várát. De ez a szövegeknek csak az egyik rétege; ezek a jellemvonások semmiképpen sem tennék indokolhatóvá azt a tiszteletet és zárandoklatot, ami türbéje (türbéi) körött kialakult. Nagyon valószínű, hogy az eddig megismert balkáni szövegek csak töredékét képezhetik egy egykor virágzó és összetett hagyománynak, amely minden valószínűség szerint tartalmazhatott egy történetileg is igazolható vonulatot, amely a szent dervisről szólt, s egy későbbit, amely már évszázadokkal később alakult ki vagy csapódott hozzá Gül Baba (Gyul Baba) alakjához. Ez utóbbi kapcsán érdemes utalni Schmaus megállapításaira, amelyek minden bizonnyal megadják a kulcsot az „áruló és hitszegő Gül Baba” mondai vonulat értelmezéséhez. Schmaust idézzük:

„Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a magyar székváros elvesztésének fájdalmas visszhangot kellett kiváltania a török birodalom más részének mohamedánjai körében. Budát az oszmán birodalom védőbástyájának tekintették; a mufti különleges fetvában hirdette ki az igazhitűek köteletségéül, hogy Budát mindenáron meg kell védeni.”³² Továbbá: „A prózai hagyomány, amely részben ma is megőrződött a nép körében (jómagam Sandžakban utazva épp az idén jegyeztem fel Hisszárdzsikban egy terjedelmes elbeszélést Budavára elestének okairól) azt bizonyítja, hogy a népi képzelet hosszan foglalkozott ezekkel az eseményekkel, amelyeknek – már következményeiknél fogva is – különösen erős visszhangot kellett kiváltaniuk a balkáni országok mohamedán lakosságának körében. A moszlim nép ennek a szerencsétlenségnek okát egyrészt árulásban, vagyis egy inkább külső, véletlen tényezőben kereste. De aminthogy a rigómezei tragédia esetében a pravoszláv szerb nép sem elégszik meg ezzel a magyarázattal, hanem az eseményben egy magasabb erkölcsi törvény beteljesülését keresi, ugyanígy a hiszárdzsiki elbeszélésben a moszlimok Budavára elvesztését a kérlelhetetlen felsőbb igazságszolgáltatás törvényével kísérlék meg magyarázni, mintegy égi büntetésként az ősi erkölcs elhagyásáért.”³³

Schmaus megállapításai ugyan elsősorban a dolgozatunkban (részleteiben) főtebb már idézett sandžaki történeti mondára vonatkoznak, de a Đorđević által közzétett, s dolgozatunkban ugyancsak ismertetett mondaszövegekre egyaránt vonatkoztathatók. A léha és istentelen országglakosok által felrúgott ősi világrend és erkölcsi égi büntetése egyébként nem csupán a balkáni szerb és muzulmán népek történelmi tragédiái után fogalmazódik meg és csapódik le a lírai és prózai népköltészetben; hasonlók más népek hagyományvilágában is megtalálhatók. Isten büntetéseként élte át például a magyarság a tatárjárást, de ennek tekintették az országpusztító árvizeket, a lakosságot tizedelő (néha harmadoló!) csujmájárványokat stb. Hogy a magyar történeti mondahagyományban ennek a motívumnak milyen szerepe van, hogy mondakincsünkben milyen változatokkal szerepel, azt minden bizonnyal a majdan megjelenő történetimonda-katalógusból fogjuk majd megtudni.

A magyar Gül Baba-hagyomány áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a

mohamedán szent dervis életével kapcsolatban a magyar folklór nem tart számon történeti mondákat. A rózsakertjében tevékenykedő fehér szakállú jámbor török aggyastyán minden bizonnyal inkább a kesei nosztalgia irodalmi vetülete. Hogy ez így van, az természetes is, hisz a hódoltság után alig maradt valami nyoma a magyarországi török világnak; a török Budavárá emlékét is csupán a Gül Baba-türbé, a volt hódoltsági területeken pedig az utókor szinte mindent lerombolt, ami a másfél évszázad „kimondhatatlan nyomorúságára” emlékeztette.³⁴ A magyar mondai emlékezetet nem táplálta Gül Baba kapcsán tehát semmi, ami felröppenthetne volna a prózai költészet magaslataira. Legfeljebb talán arra a kiirthatatlan sztereotípiára vagy toposzra utalhatunk, hogy a magyar nép történelmi emlékezete mindent, ami néhány nemzedékkel korábban zajlott le, a török időkre vezetett vissza.

Hogy viszont ennek ellentétéként a balkáni szerbhorvát nyelvű muzulmán néphagyomány, az otffejlesztett Ada Kálé-i török diaszpóra és némely Balkánt becsavargó albán vagy más utas és szekeres emlékezete még századunkban is megőrizte töredékeit a Gül Babával (is) kapcsolatos – korábban minden bizonnyal gazdag és virágzó – hagyománynak, arra részben választ ad Alois Schmaus fentebb idézett véleménye. Budavár elvesztésével az oszmán birodalom anakronisztikus európai jelenlétének megállíthatatlan hanyatlása vette kezdetét, s a visszavonuló vesztesek számára nem is maradhatott más a népköltészet vigaszánál. A pusztuló török világbirodalom végvidékére szorult balkáni mohamedánok számára az egykori nemzeti nagylélet már csak az epikus tizesekben, egyhúrú gumácsa mellett elkántált végeérhetetlen hősdalok őrizték meg, melyekben az igazhitűek hősi győzelmei és hódításai sorjáznak, tartalmi tekintetben általában fittyet hányva a történelmi hitelességnek, s tulajdonképpen az elemi fokú valóság- és arányérzéknek is. A homo heroicus – homo balcanicus tipikus példái ezek a szövegek, melyeket azonban ma sem lehet egyfajta megilletődöttség nélkül hallgatni vagy olvasni, hisz a bukó világ és a bukó világlátás görcsössége és kétségbeesettsége hatja át őket.³⁵

Szemlélnket végül ma, a huszadik század végén, s lassan lezárva a második évezredet is, azzal fejezhetjük be Tóth Béla modorában, hogy Gül Baba kapcsán valóban aligha számíthatunk arra, hogy bármi újat megtudhatunk róla még.

J E G Y Z E T E K

¹ Vö. Róheim Géza 1925. 334–335. Solymossy Sándor kritikáját lásd: *Napkelet*, 1928 (I.), 694–696. Róheim válasza: *Századunk*, III. 1928. 572–577.

² Tóth Béla 1899

³ Némethy Lajos 1884

⁴ Némethy Lajos 1885. 609.

⁵ Némethy Lajos 1884. 612.

⁶ Tóth Béla 1899. 123.

⁷ Tóth Béla 1899. 121. Hans Christian Andersen 1841-es magyarországi utazása során felkereste Gül Baba sírját, s a zarándoklatot maga is tapasztalta. Beszámol egy török-

- kökkel kapcsolatos legendáról is, de az nem Gül Babával függ össze. Lásd: Tardy Lajos 1982. 1961
- ⁸ A mohamedán világ negyvennégy országa ma is szent helyként tartja számon a budai türbét. Kurcz Béla 1987
- ⁹ Tóth Béla 1899. 126–127.
- ¹⁰ Vö. Evlia Cselebi 1904. és Evlia Cselebi 1908. A mű első részének új kiadása: Evlia Cselebi 1985. Az előszó utal a szerzővel kapcsolatos fenntartásokra is, ami évtizedekre befolyásolta emlékiratának kútfőként való felhasználását
- ¹¹ Evlia Cselebi 1904. V.
- ¹² Evlia Cselebi 1904. 229. Molnár József, aki Evlia Cselebi művét alapjában véve mégis elfogadható forrásként kezeli, a Gül Babáról írottakat fenntartásokkal említi, sőt az egész Gül Baba-legendát tőle származónak tartja. Vö. Molnár József 1976. 30–31.
- ¹³ Vö. Némethy Lajos 1884. 609.
- ¹⁴ Tóth Béla 1899. 127.
- ¹⁵ Kurcz Béla 1987
- ¹⁶ Meglepő viszont, hogy egy friss jugoszláv szaklexikon (Smailagić, Nerkez 1990) nem említi Gül Babát. Az ok talán abban kereshető, hogy a szerzőnek művét nem sikerült befejeznie
- ¹⁷ Đorđević, Tihomir 1932. 15–16. Hozzáférhetőbb kiadásban: Đorđević, Tihomir 1984. 2. 130–131.
- ¹⁸ Az elbeszélés címe: Hogy vesztették el a törökök Budapestet. Gyűjtési ideje 1905. Megjelent: Đorđević, Tihomir 1932 a. 125–126. Hozzáférhetőbb kiadásban: Đorđević, Tihomir 1984. 2. 210–211.
- ¹⁹ Megjelent: Đorđević, Tihomir 1933. 35. Hozzáférhetőbb kiadásban: Đorđević, Tihomir 1984. 3. 127.
- ²⁰ Megjelent: Đorđević, Tihomir 1933. 36. Hozzáférhetőbb kiadásban: Đorđević, Tihomir 1984. 3. 127–128.
- ²¹ Megjelent: Đorđević, Tihomir 1933. 36–37. Hozzáférhetőbb kiadásban: Đorđević, Tihomir 1984. 3. 128.
- ²² Ugyanott
- ²³ Ugyanott
- ²⁴ Ugyanott az 1. számú lapalji jegyzetben
- ²⁵ Ugyanott 38–39., illetve: 129.
- ²⁶ Címe: Hogyan vesztették el a törökök Budát. Gyűjtési ideje: 1937. Megjelent: Schmaus, Alois 1979. 49–52. Első közlése: 1938
- ²⁷ Schmaus, Alois 1971. Gyűjtési ideje: 1934. Első közlése: 1937
- ²⁸ Kúnos Ignác 1906. 88–91.
- ²⁹ Kúnos Ignác 1906. 8.
- ³⁰ Rászlai Tibor 1986. A Kúnos és Schmaus gyűjtötte változatoknak (Kúnos szövege alapján) egy török műköltő megírta bővített (irodalmi) változatát. Kúnos Ignác ezt is magyarra fordította, s olvasható Rászlai Tibor cikkében. A népdal Kúnos gyűjtötte változatának újabb műfordítása, Agócs Sándor munkája, megjelent a *Forrás* 1984. évi 6. számában, XVI. évf. 48. p. Ugyanott a 46. lapon Kozmács István jegyzete Nép-

törédék a Duna sodrában címmel ad tájékoztatást az adakáléi török diaszpóráról és Kúnos Ignác körükben végzett népköltészeti gyűjtéséről. Itt jegyezzük meg, hogy dolgozatunk alapkérdéseit először hírlapi néprajzi esszé-sorozatunk (Az emlékezet útjain) keretében érintettük. Vö. Jung Károly 1986

- ³¹ Az egyik Gül Baba-monda (lásd a 18. jegyzethez kapcsolódó szöveget) tízezer megkeresztelt török lányt emleget, a török népdal (Schmaus, Alois 1971) pedig tizenkétezeret. Ezzel szemben a foglyul ejtettek lélekszáma ennek legfeljebb egynegyede volt. A két népdal mindenestre átütő erővel festi a rabul ejtettek szenvedéseit, amit a történeti források is megerősítenek. Ezzel kapcsolatban lásd: Nagy László 1986, különösen 206–215.
- ³² Schmaus, Alois 1971. 372.
- ³³ Ugyanott
- ³⁴ Takáts Sándor a hódoltsági tematikát feldolgozó számos könyvében érzékletes képet fest a magyarországi török világról. A két kultúra találkozását rövid áttekintésben is jól érzékelteti Hofer Tamás 1986. A magyarországi török világ emlékeit áttekintő Molnár József 1976. A Gül Baba-türbé leírása és képe 66–68.
- ³⁵ A „homo heroicus – homo balcanicus” kérdésének jó áttekintése: Džadzić, Petar 1987. 7–69.

I R O D A L O M

DORĐEVIĆ, Tihomir

1932 Naš narodni život. Knjiga peta. Beograd

1932a Beleške iz života, običaja i verovanja u Turaka, In: Đorđević, Tihomir 1932. 108–151.

1933 Đul Babino turbe u Kosovskoj Mitrovici. In: Naš narodni život. Knjiga osma. Beograd. 35–39.

1984 Naš narodni život 1–4. Beograd

DŽADŽIĆ, Petar

1987 Homo balcanicus, homo heroicus. Beograd

EVLIA Cselebi

1904 Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Budapest

1908 Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664–1666. Budapest

1985 Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Második kiadás. Budapest

HOFER Tamás

1986 Kultúrák találkozása. Magyar Nemzet, 1986. VIII. 30. 10.

JUNG Károly

1986 Az örökre elveszett budini csarsi. Magyar Szó, 1986. IX. 20. 15.

KÚNOS Ignác

1906 Ada-Kálei török népdalok. Budapest

KURUCZ Béla

1987 Gül Baba álma. Mecset Budán? Magyar Nemzet, 1987. X. 28. 5.

MOLNÁR József

1976 A török világ emlékei Magyarországon. Budapest

NAGY László

1986 A török világ végnapjai Magyarországon. Budapest

NÉMETHY Lajos

1884 Ki volt Gyul-Baba? Századok, 1884 (18), 608–612.

RÁSZLAI Tibor

1986 Az iszlám Buda siratása. Magyar Nemzet, 1986. V. 27. 4.

RÓHEIM Géza

1925 Magyar néphit és népszokások. Budapest

SCHMAUS, Alois

1971 Turska pesma o zauzeću Budima (1686). In: Sabrane slavističke i balkanološke rasprave. Deo III. München, 371–373.

1979 Iz muslimanske tradicije u Sandžaku. In: Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen. Teil IV. München. 45–53.

SMAILAGIĆ, Nerkez

1990 Leksikon islama. Sarajevo

TARDY Lajos

1982 Hans Christian Andersen magyarországi élményei (1841). Kortárs, 1982 (XXVI.), 12. 1956–1963.

TÓTH Béla

1899 Gül Baba sírja. In: Magyar ritkaságok. Budapest, 116–130.